

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

З давніх-давен так чи інакше проблемою довіри в різних аспектах опікувались теологія, етика, філософія та ін. Теологія нею цікавилась у пошуках основи релігійного світогляду; етика – як явищем моралі, що зумовлює соціальні і моральні норми; філософія – як станом свідомості людини, що визначає її поведінку. Згодом науковий інтерес до цієї проблематики проявився з боку економістів та політологів. Однак предметом безпосереднього наукового дослідження в суспільствознавчих науках феномен довіри став порівняно недавно – в другій половині ХХ ст., передусім у психологічній науці, а пізніше й у соціології. В психології довіра розуміється як психічний стан (почуття), котрий виявляє готовність індивіда покладатися на думку іншого суб'єкта (авторитета) у розв'язанні тих чи тих життєвих проблем, і вивчається головним чином як важливий чинник міжособистісної взаємодії, а також настанова, що виявляє ставлення людини до себе і навколишнього світу.

З 70-х років ХХ ст. ця проблема привернула увагу соціологів, які почали активно вивчати феномен довіри з метою визначення ролі, яку вона відіграє у функціонуванні й розвитку суспільства, його економічному, політичному, соціальному та культурному поступі. З'явилася значна кількість теоретичних праць та практичних досліджень, в яких використовувався та інтерпретувався власне термін “довіра”, описувалися форми її прояву, точилися дискусії стосовно значущості довіри як на рівні міжособистісної комунікації, так і в масштабі суспільства в цілому. Однак це не зумовило створення соціологічної теорії довіри у загальноприйнятому вигляді, хоча її необхідність дедалі

більше усвідомлюється вченими. Дотепер жодний соціологічний словник не містить цього поняття й не пропонує ніякої дефініції довіри.

Метою даної статті є спроба дослідити генезис ідей, які послуговували усвідомленню важливості й перспективності категорії довіри в соціологічній теорії. Той факт, що сьогодні проблема соціальної довіри стала одним з найактуальніших питань в сучасній соціології, можна пояснити посиленням інтересу дослідників до мікросоціальних процесів і явищ (повсякденні дії та взаємодії індивідів, системи міжособистісних комунікацій) на відміну від вивчення закономірностей переважно макросоціального рівня (дослідження суспільства в цілому, соціальні системи суспільства), що було притаманне класичному етапу розвитку соціології. Сучасна соціологія досліджує якісні зміни у самих соціальних структурах і процесах, зростання ролі людського фактора, думок, дій і почуттів пересічних людей в регуляції соціального життя суспільства. Довіра є важливим чинником людського життя, який детермінує взаємовідносини між індивідами, соціальними групами, організаціями. У більшості сучасних суспільств співробітництво та взаємодія акторів один з одним та з державою відбуваються в умовах соціальної невизначеності на тлі надзвичайно швидких, всеохопних та часто непередбачуваних змін, що призводить до дезорієнтації, втрати у людей почуття соціальної безпеки та послаблення відносин довіри як по вертикалі (довіра до соціальних інститутів), так і по горизонталі (міжособистісна довіра).

Фундаментом, на якому будується сучасна теорія довіри у соціології, є концепції аномії Е.Дюркгейма та Р.Мертонна, теорія соціальної дії Т.Парсонса і теорія раціоналізації М.Вебера. Концепція аномії, запропонована Е.Дюркгеймом і пізніше розроблена Р.Мертоном, характеризує суспільство у ситуації значної нестабільності в усіх сферах суспільного життя. При цьому аномія пов'язана не з відсутністю правових, моральних та соціальних норм як

таких, а скоріше є ситуацією, коли норми стають чимось зовнішнім, формальним, необов'язковим і масово порушуються та коли відбувається девальвація встановлених суспільством соціальних цінностей. Аномія характеризує особливий стан суспільства, в якому соціальні норми і цінності, що є певним гарантом і орієнтиром поведінки індивідів, перестають виконувати свою регулятивну функцію. За таких обставин соціальний суб'єкт не може передбачити вчинків та наслідків тих чи тих дій інших суб'єктів, і тому разом із розпадом соціально-нормативної системи руйнується довіра як до цих норм, так й до відповідних соціальних інститутів суспільства. Саме Дюркгейм в процесі дослідження явища аномії показав, що падіння рівня соціальної довіри в суспільстві стає серйозною соціальною проблемою для цього суспільства.

Р.Мертон, ідеї якого ґрунтуються на концепції Е.Дюркгейма, розрізняв суспільства зі слабо інтегрованою культурою і суспільства з жорстко інтегрованою культурою. В суспільствах зі слабо інтегрованою культурою індивіди стикаються з проблемою обмеженого вибору нормативних засобів для досягнення мети. Внаслідок цього в соціумі поширюється поведінка, яка передусім спрямована на досягнення мети і не завжди зважає на засоби її досягнення. Що стосується суспільств із жорстко інтегрованою культурою, то в них суттєво завищується відповідність поведінки соціальним нормам. Тут “надто сильна схильність до інституційно приписаної поведінки перетворюється на предмет ритуалу” [1, с. 119]. Як перший тип, так і другий, на думку Мертона, є крайнощами. Сприятливою ж він вважає таку ситуацію, коли збалансовано поєднуються характеристики як першого, так і другого зазначених типів суспільств. Традиційно в суспільствах зі слабо інтегрованою культурою рівень довіри досить низький, а в суспільствах з жорстко інтегрованою культурою – високий. З цього випливає, що високий рівень довіри є важливим елементом розвиненого суспільства, однак при

цьому повинні витримуватися раціональні межі довіри. Пізніше ці ідеї підхопив й розвинув Ф.Фукуяма: “Саме довіра визначає прогрес; успіх “самореалізації” конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності до традицій, а від одного, поширеного всюди елемента культури – рівня довіри, що існує в суспільстві” [2, с. 6].

М.Вебер зробив вагомий внесок до наукового базису теорії довіри і як засновник теорії раціоналізації, і як фундатор теорії соціальної дії. Вебер вважав, що об’єктом соціології, якщо його розуміти у широкому значенні, виступає соціальна дія. І саме соціологію М.Вебер визначає як науку, котра прагне зрозуміти соціальну дію і завдяки цьому пояснити взаємозв’язок її процесу і впливів. При цьому під діями він розуміє будь-які вчинки людей, з якими останні пов’язують певний суб’єктивний сенс. А сенс дії або поведінки можна зрозуміти, тільки відтворивши його в таких раціональних поняттях, як мета дії й засоби дії. Соціальна дія завжди пов’язується із раціональністю, оскільки будь-яка дія спрямована на майбутню зміну ситуації. М.Вебер виділяє чотири типи дії: афективна, традиційна, ціннісно-раціональна, цілераціональна. І лише два останні типи дії він вважає раціональними, оскільки вони не зумовлені виключно нашими почуттями та звичками, а спрямовані на певний результат і є частиною деякої стратегії поведінки. Соціальна дія, соціальна взаємодія є тим простором, в якому явище довіри генерується, відтворюється та функціонує. Існування довіри між акторами або ж, навпаки, недовіри, своєю чергою, багато в чому визначає саму соціальну дію та її наслідки.

Продовжуючи розвиток цього наукового напрямку, Т.Парсонс разом з Р.Мертоном суттєво розвинули теорію соціальної дії і заклали основні принципи структурного функціоналізму. На думку Парсонса, соціальна дія різниться від фізичної та біологічної, оскільки характеризується: символічністю (зумовленість дії цінностями, тра-

диціями, мовою та ін. елементами культури); нормативністю (зумовленість індивідуальної поведінки прийнятими в даному суспільстві нормами); волюнтаризмом (зумовленість соціальної дії суб'єктивним визначенням ситуацій). У даній моделі Парсонса основними складовими елементами є актор, ситуація та орієнтація актора на ситуацію. Під актором Парсонс розуміє як окремого індивіда, так і соціальну групу або ж соціальний інститут. Ситуація для нього – це сукупність будь-яких факторів, які визначають дію суб'єкта. Соціальні актори, включені до взаємодії, мають певні очікування один стосовно одного щодо бажаного результату взаємодії.

Т.Парсонс у своїх роботах розглядає особистісний рівень дій як систему мотиваційних орієнтацій поведінки, виокремлюючи катехічну, когнітивну та оцінну орієнтації. Катехічна орієнтація являє собою ставлення до об'єктів з погляду їх значущості і задоволення потреб актора; когнітивна – виявлення деяких окремих аспектів ситуації з погляду особистих інтересів дійової особи; оцінна – вибір між альтернативними об'єктами ситуації. Вищезазначені різновиди мотиваційної орієнтації підпорядковуються на основному рівні, а саме, сподіванні на зміну ситуації в майбутньому. Сподівання має як пасивний, так і активний характер. Актор здійснює вибір між альтернативами з погляду оцінки самих стандартів вибору як таких, що відповідають або не відповідають новим соціальним, моральним і культурним цінностям. Звідси випливає, що в процесі взаємодії соціальних суб'єктів, за необхідності прийняття відповідних рішень рівень довіри визначає кожну з перелічених мотиваційних орієнтацій: катехічну – об'єкт буде значущим, якщо заслугоує довіри; когнітивну – дійова особа буде зацікавлена в тому чи іншому аспекті ситуації, якщо він надійний, а отже, заслугоує довіри; оцінну – вибір буде зроблено скоріше на користь того об'єкта, який має найвищий рівень довіри.

При розгляді соціальної дії в такий спосіб явище довіри розуміється як один із компонентів соціальної дії, при

цьому воно існує не тільки на міжособистісному рівні (індивід – індивід), а й на соціальному (індивід – соціальна група, соціальний інститут). Теорія соціальної дії виступає підґрунтям для теорії довіри, оскільки довіра не має цінності сама по собі, як щось відірване від реальності, вона набуває цінності, коли існує в деякому середовищі за умов наявності соціальних акторів, багато в чому спричиняючи поведінку індивідів, їхні вчинки, дії. Власне, тому й доцільно розглядати довіру передусім у контексті соціальної дії. З процесом глобалізації, коли політичний, економічний, культурний і соціальний розвиток суспільства дедалі більше залежить від соціальної взаємодії таких суб'єктів, як соціальні інститути, великі корпорації та держави, довіра набуває особливої значущості й важливості і при цьому є структурним компонентом соціальної дії на індивідуальному, соціальному і глобальному рівнях.

Якщо в психології довіра розглядалася як суто психічне явище, що має ірраціональну природу, то в соціології одним із важливих напрямів, у якому досліджується довіра, є теорія раціонального вибору. Зокрема, сучасний соціолог Дж.Коулмен визначає витoki довіри саме за допомогою концепції раціональності і раціонального вибору. Він будує відповідний логічний ланцюжок: оскільки довіра присутня в кожному елементі соціальної дії, вона впливає на вибір суб'єкта, вибір зумовлює вчинок, вчинок приносить деякий результат, який може бути певним чином вигідним (тобто раціональним) або ж невигідним для суб'єкта. Такі побудови розвиває російський соціолог О.Філіпов; на його думку, довіра виступає як раціональна схема орієнтації: “В одному випадку ми довіряємо людині, в іншому – системі, в одному аспекті довіряємо, в іншому не довіряємо, вибудовуючи більш складну стратегію довіри/недовіри і саме таким чином поводимося раціонально” [3, с. 49].

Значення теорії раціоналізації для подальшого розвитку теорії довіри в соціології передусім полягає у тому, що

взаємозумовленість соціальної дії і довіри як її компонента вивела дане явище в предметну царину соціології. І в подальшому розвитку теорії раціонального вибору характеристика довіри була розкрита в поняттях раціональності.

Становлення соціологічної теорії довіри в її сучасному вигляді відбувалось завдяки працям таких соціологів, як Б.Барбер, Д.Гамбетта, Е.Гідденс, Ш.Ейзенштадт, А.Зелінгман, Д.Коулмен, Н.Луман, Л.Рорінджер, Р.Хардін, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, які аналізували та інтерпретували явище довіри в його найрізноманітніших аспектах. Хоча в роботах багатьох з цих дослідників довіра частіше вивчалася як побічний предмет щодо основної теми їх дослідження, ними було зроблено багато цінних спостережень та висновків, які збагатили уявлення про цей феномен та склали підґрунтя для подальшого його дослідження саме в соціології.

Е.Гідденс, наприклад, зафіксував тісний зв'язок між довірою і такими явищами, як ризик і раціональність. Гідденс особливо наголошував на взаємозв'язку довіри з "онтологічною потребою в безпеці". Він розумів довіру як "захисний кокон", а так званий "покрив довіри" як те, що дозволяє людині підтримувати життєдіяльність того, що в теоретичній біології і філософській антропології узвичаєно називати "Umwelt" (навколишній світ).

Н.Луман визначив довіру як "ризиковану дію на випередження". Він розрізняв особисту довіру та довіру до абстрактних систем. Особиста довіра для нього – це довіра знайомій нам особі. Довіра до абстрактних систем проявляється в ставленні до соціальних інститутів, організацій, груп. Позиція довіри, за Луманом, являє собою можливість заощаджувати час та зусилля на пошук інформації, що полегшує подальшу діяльність індивіда, особливо в контексті інформаційного суспільства.

Соціолог Дж.Коулмен досліджує довіру в рамках теорій соціального обміну, соціального капіталу, раціональ-

ності і раціонального вибору. Коулмен, як і багато інших дослідників, пов'язує довіру з раціональністю, визначаючи довіру як раціональну дію.

Вивченням довіри в руслі дискусії про соціальний капітал займалися Р.Патнем та Ф.Фукуяма. Зокрема, наукові пошуки Фукуями розкривають значення довіри і в контексті глобалізації. Ф.Фукуяма вважає довіру саме тим чинником, який зумовлює економічний розвиток суспільства. Для нього довіра – “ключова характеристика розвиненого людського суспільства, котра проявляється як на індивідуальному рівні, так і на соціальному (довіра до суспільних інститутів і держави загалом)” [2, с. 6]. Загалом усі соціологи, які безпосередньо або опосередковано займалися аналізом довіри, найчастіше зверталися до середовища соціальних мереж, як особистих, так і соціальних. Зокрема, концепт довіри використовував Д.Гамбетта у дослідженні соціальних мереж сицилійської мафії.

Б.Барбер у своїх працях аналізував дані досліджень довіри для того, щоб окреслити деякі закономірності та віднайти взаємозв'язок між довірою, соціальним порядком та соціальними змінами, що відбуваються у суспільстві. Також він вивчав довіру до основних соціальних інститутів в американському суспільстві.

Польський соціолог П.Штомпка, проаналізувавши наукові роботи згаданих соціологів і синтезувавши їхні знахідки, здійснив аналіз категорії “довіра”, на основі якого розробив пояснювальну модель появи та руйнування культури довіри. У 1999 р. Штомпка опублікував роботу “Довіра: соціологічна теорія”, в якій він окреслив контури багатовимірної теорії довіри в соціології. В цій праці Штомпка визначив довіру як “виражене у дії, здійсненій стосовно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними; іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його прийнятні для нас відповідні дії” [4, с. 342].

У сучасний період, окрім теоретичних знахідок та соціологічної рефлексії наукового матеріалу, здійснюється

значна кількість практичних соціологічних досліджень на цю тематику. Дедалі частіше в соціологічних дослідженнях рівень довіри виступає мірилом ставлення суспільства до соціальних інститутів, соціальних організацій, політичних суб'єктів та ін. Цей показник широко використовується як у національних дослідженнях, так і в міжнародних, завдяки чому вчені мають змогу порівняти рівень довіри в різних країнах, що надає можливість виявити закономірності функціонування довіри та взаємозв'язок даного явища з загальним рівнем розвитку суспільства.

Серед причин, які зумовили актуальність проблеми довіри в суспільстві, а отже, викликали інтерес до даного явища з боку соціології, слід зазначити трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному глобальному суспільстві. До таких процесів можна віднести глобалізацію, інформатизацію, політичні перетворення. Між входженням феномена довіри в предметну царину соціології та процесом глобалізації існує тісний зв'язок і взаємозумовленість. Саме з процесом глобалізації значення довіри вийшло за рамки міжособистісної комунікації і поширилось на соціальний рівень взаємодії, а отже, увійшло до сфери вивчення соціології. Об'єднання держав та великих корпорацій для поліпшення економічної та політичної ситуації в подальшому спричиняє певні суперечності в соціальній та культурній сферах. Соціальні та моральні норми в кожній країні мають національний характер, вони притаманні лише даному суспільству і детерміновані його національним світоглядом. Тому об'єднання різних країн викликає конфлікти і суперечності соціальних норм однієї та іншої сторін. Якщо у суспільстві соціальні норми є орієнтиром поведінки для всіх і деякою гарантією того, що індивід буде їм відповідати, то об'єднання з країною, норми якої в дечому є протилежними, порушує значення цих орієнтирів. Саме тут і виникає сумнів та постає питання: довіряти чи не довіряти людині/

соціальному суб'єкту, які в своїх діях орієнтуються на інші соціальні норми? При цьому соціальними суб'єктами виступають як індивіди, так і соціальні інститути, соціальні організації, корпорації і навіть держави. У соціально-політичній та економічній співпраці між державами та корпораціями роль довіри полягає у тому, що на її основі будуються ділові стосунки, до того ж вона виступає підґрунтям для прийняття рішень стосовно спільної діяльності.

Продовжуючи тему зв'язку глобалізації і уваги до довіри, слід звернутися до ще одного чинника, який суттєво вплинув на розвиток теорії довіри, а саме, до процесу інформатизації. Сучасне суспільство визначається як інформаційне, коли головним продуктом виробництва в ньому є інформація. Інформацію продукують, продають, купують і т. ін. Процес інформатизації суспільства надає людям доступ до великих масивів інформації. Відбулося надзвичайне розширення діяльності ЗМІ, значно збільшилась кількість телевізійних каналів, газет, журналів. З'явився всесвітній інформаційний простір Інтернет, в якому вміщується величезний обсяг різноманітної інформації, яка здебільшого має безособовий характер, а тому встановлення її достовірності значно ускладнюється. За таких умов у багатьох випадках люди не мають часу і можливості перевірити правдивість та істинність цієї інформації, а отже, мусять вибирати для себе позицію довіри або недовіри до неї. На основі отриманої інформації індивід має зробити вибір на користь того чи іншого об'єкта. Від здійсненого вибору, який нерідко супроводжується певним ступенем ризику, залежать подальші дії індивіда.

Бурхливі політичні перетворення, які відбуваються в наш час (демократизація, інтеграція/дезінтеграція), змінюють або ж порушують звичайний стан речей у суспільстві, створюють атмосферу нестабільності, а отже, невпевненості у майбутньому. Через швидку зміну ситуацій немає гарантії в тому, що події відбуватимуться так, як їх

було заплановано, і перед суб'єктом знову постає дилема, чи можна покладатися, а отже, й довіряти тим чи іншим людям, соціальним інститутам та державним установам в ситуації загальної нестабільності? За таких умов суттєво зростає ризик, тому пошук захисних механізмів та засобів мінімізації ризиків у період трансформації суспільства стає актуальною проблемою як суспільства, так і окремої людини, що, своєю чергою, детермінує необхідність у подальшому дослідженні явища довіри, його функцій, позитивних і негативних аспектів.

Отже, суспільні трансформації, які супроводжуються послабленням довіри між людьми й зростанням нетолерантності стосовно представників різних соціальних груп, утруднюють розвиток соціально-інтеграційних процесів. В зв'язку з цим особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані зі зміцненням довіри на всіх рівнях взаємовідносин, подоланням глибоких соціальних протиріч, дезорієнтації людей в умовах ціннісно-нормативної невизначеності, яка є характерною для суспільства, що трансформується. Подальші дослідження довіри допоможуть глибше зрозуміти механізми життєдіяльності суспільства, яке треба вивчати не тільки як об'єкт чи систему, а й як міжособистісний простір взаємодій, комунікацій та трансакцій.

Література

1. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социологические исследования. – 1993. – № 2.
2. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004.
3. Филиппов А. Современность и повседневная рациональность // Стратегия. – 1998. – № 1.
4. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – СПб., 2005.